

МАЛИШКО І. В.,
асистент кафедри
(Білоцерківський національний
аграрний університет)

УДК 349.412.3

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ФОРМ ВЛАШТУВАННЯ БЕЗПРИТУЛЬНИХ ТА БЕЗДОГЛЯДНИХ ДІТЕЙ

Стаття присвячується передумовам становлення та розвитку форм влаштування для безпритульних та бездоглядних дітей. Звертається увага на основні причини зростання кількості безпритульних та бездоглядних дітей та шляхи подолання цього явища.

Ключові слова: дитина-сирота, бездоглядність, безпритульність, форми виховання дітей.

Статья посвящается предпосылкам становления и развития форм устройства для беспризорных и безнадзорных детей. В частности обращается внимание на основные причины роста количества беспризорных детей и пути преодоления этого явления.

Ключевые слова: ребенок-сирота, безнадзорность, беспризорность, формы воспитания детей.

The article is devoted preconditions of formation and development of forms of placement for homeless and neglected children. Particular attention is paid to the main causes of the increasing number of homeless and neglected children and ways to overcome this problem.

Key words: child-orphan, neglect, homelessness, shape parenting.

Вступ. Правовий, економічний та соціальний захист бездоглядних та безпритульних дітей є актуальною соціальною проблемою сьогодення. Ця проблема носить складний, інтегрований, багатоаспектний характер, тому має розглядатися та розв'язуватися в різних контекстах. Суспільно-політичні та економічні процеси, що відбуваються в Україні, вимагають нового бачення проблеми правового статусу та захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Реалізація цього завдання неможлива без ґрунтовного, об'єктивного та всебічного вивчення спадщини минулого, історичних коренів виникнення такого явища, як соціальне сирітство та його подолання шляхом створення спеціальних закладів опіки. Об'єктивний історичний аналіз подолання дитячої безпритульності та бездоглядності, виникнення та розвиток перших інституцій для покинутих дітей, а також подальше її вдосконалення дадуть змогу оновлювати та вдосконалювати систему заходів спрямованих на подолання сирітства в сучасний період.

У різний час у своїх дослідженнях питання виникнення та удосконалення форм виховання дітей-сиріт займалися такі вчені, як: М. Гернет, М. Матвієвського, П. Люблінський, С. Познишев. З другої половини 30-х років до кінця Другої світової війни істотних досліджень у зазначеній галузі не велося. Повернулися до них тільки у 50-х. Протягом наступних десятиліть засоби боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та форми виховання неповнолітніх привертала увагу вчених. Деякі з них, зокрема М. Г. Соловйова, П. В. Лихолат, Т. А. Третьякова, А. Й. Рогожин, зверталися до історичного досвіду.

В період незалежності досвід правового регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю не став предметом спеціальних досліджень. Окремі питання соціального захисту безпритульних та бездоглядних дітей, зокрема у 20-х роках, знайшли відображення у працях О. М. Нечасової, І. І. Діптан, О. І. Анатольєвої.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесу становлення та розвитку форм влаштування та догляду безпритульних та бездоглядних дітей.

Результати дослідження. Історія перебування покинутих дітей в інституційних закладах опіки є дуже довга і, звичайно що не обмежується Україною чи якоюсь іншою країною. Історичні джерела свідчать, що перші виховні будинки для занедбаних дітей з'явилися у Константинополі 335 року; перші притулки для підкидьків були збудовані священнослужителями в Італії у середні віки як спосіб боротьби з дітовбивством. Перший такий заклад виник у Мілані 778 року, у 1212 році з'явився шпиталь Сан Спиріто у Римі. Згодом подібні установи відкрилися в інших містах Італії, найбільше їх було у Флоренції наприкінці XII та на початку XIV століття. Значимим на той момент було не лише піклування про дітей-сиріт, але й те, що здійснювалася профілактична робота, а саме: допомога матерям, запобігання відмові від дитини, передавали дітей у родини, переважно селянські, здійснювали контроль за їх вихованням [2, с. 9].

Схожі процеси відбувалися і в часи князівства, князь Володимир I доручав «общественное призрение», куди входила і допомога сиротам, піклуванню і нагляду духовенства. Турбувався він «о прокормлении сирот», сам роздавав «убогим, странникам, сиротам великую милостиню». Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, в якому «призревал» і навчав на своєму утриманні 300 юнаків. Піклування про сиріт розглядав як один із головних обов'язків і Володимир Мономах, який правив з 1114 року. В своїй Духовній дітям він заповів захищати сироту, закликав: «Всего же паче убогих не забывайте, но елико могуще по силе кормите, снабдите сироту». Турбота про дітей-сиріт у той час була приватною справою князів або покладалась князівською державою на церкву. І здійснювалась вона за релігійним, моральним покликанням, розглядалась як «богоугодная акція» [1, с. 20].

Таким чином, започатковувались перші ознаки прояву владної турботи над дітьми-сиротами, хоча постійного й послідовного характеру вони не мали.

Подальший розвиток піклування над дітьми-сиротами відбувався за царя Олексія Михайловича, під час правління якого створювалися спеціальні прикази, які цілеспрямовано займалися «призрением» бідних та сиріт. За Указом царя Олексія Михайловича в 1650 році була надрукована Кормча книга, яка включала в себе всі існуючі до того часу правила православної церкви, що відносились і до сиріт та наголошували на допомозі нужденним дітям.

В 1682 році був підготовлений проект Указу, в якому із числа злидених виділялись нужденні безродні діти. В ньому вперше ставилось питання про відкриття для них спеціальних будинків з метою навчання їх грамоті і ремеслам, наукам, які «зело и во всяких случаях нужны и потребны». Саме цей проект завершав епоху, коли зародилась ідея державного «призрения». Місце благочинності заради спасіння душі без співвідношення проблем піклування з задачами суспільства підміняє ідея, в основі якої лежали «нужды государства и забота о пользе населения» [1, с. 21].

Тому через брак робочих рук обґрунтовується відношення до дитини-сироти як до майбутнього робітника. Держава почала віддавати бездоглядних дітей як приватним особам, так і церковним установам, дозволяючи їм користуватися безкоштовною працею вихованців. За таких обставин приватні особи з великим бажанням брали на виховання сироту. У такому поневоленні заключалась примітивна форма турботи суспільства й держави над дітьми, які залишилися без сім'ї. Така система влаштування дітей-сиріт існувала довго – до кінця XVIII століття.

Значні зміни відбулися за царювання Петра I. Його реформаторська діяльність включала нововведення і в галузі піклування над дітьми-сиротами. Церковне і благодійне піклування поступово підміняється державними закладами, які з самого початку їх, створення називалися будинками для підкидьків або для ганебно народжених дітей. Одночасно Петро

І почав намагатися вести боротьбу з злиденністю, як із явищем, що породжує ріст кількості безпритульних дітей. Така боротьба заключалась у повеліннях типу: «Нищим по миру по Москве мужеска и женска полу и ребятам и старцам и старицам милостыни не просить и по мостам не сидеть» або «Малолетних нищих и ребят, бив батоги, посылають на суконный двор и к прочим мануфактурам» [3, с. 9].

Не можна не звернутися до досвіду піклування над дітьми-сиротами, який здійснювався за Катерини II, оскільки за час її правління турбота про дітей-сиріт набула нового забарвлення. У січні 1763 року Катерина II затвердила «Генеральний план імператорського Виховного будинку» у Москві. А в квітні 1764 року в будинку біля Карварської брами розпочався прийом немовлят. В Указі від 7 листопада 1775 року «Учреждения для управления губерний» з цього приводу закріплено: «если где устройство сиротских домов будет неудобно или потребует издержек, кои отнимут способы к оказанию Призрения большому числу сирот, то Приказ неимущих сирот отдаёт за умеренную плату надежным добродетельным и добронравным людям для содержания и воспитания с обязательством, чтобы представить их во всякое время Приказу». Надзвичайно прогресивною і новаторською по відношенню до дітей вважалась ст. 301 цього Указу в якій зазначалось, що дитина передається вихователям, «дабы научился науке или промыслу или ремеслу, и доставлен был ему способ учиться добрым гражданином». При цьому дотримувался принцип влаштування дітей-сиріт в сім'ї за станом належністю, а саме: «всяких иных сирот – для научения или прокормления по их полу, роду или состоянию» [2, с. 10]. Вперше за Катерини II незаконнонароджені підкидьки не закріпачувались, а закріплялись до виповнення повноліття за відомством приказів громадських установ, а згодом ставали вільними, навіть враховувалась думка сироти при влаштуванні її на роботу та вирішенні її подальшої долі.

Таким чином, була здійснена суттєва та дієва спроба упорядкування державно-правової охорони дітей, які залишилися без батьківського піклування. Але, матеріальна злиденність більшості населення не дозволила викоринити таке повальне явище як «тайний принос», тобто, таємне залишення дітей, внаслідок чого вони ставали підкидьками. Хоча вживались заходи щодо пошуку шляхів надання допомоги нужденним матерям у вигляді надання матеріальної допомоги бідним матерям, які не могли виховувати своїх дітей власними силами.

Продовжували своє існування і сирітські будинки, які фінансувалися із різних джерел, у тому числі і на благодійні пожертвування від багатців. Багаті прошарки суспільства усвідомлювали, яку загрозу їм несуть бездомні діти, які, зазнавши скрути, поневірянь та пригнічення, досягнувши зрілого віку, стануть на боротьбу з існуючим ладом. Життя дітей, які перебували у таких виховних будинках, було надто важким. Ці будинки були тісними і налічували інколи понад 1000 дітей. Величезне скупчення малюків в умовах, коли медицина ще не володіла засобами боротьби з інфекційними захворюваннями, коли санітарно-гігієнічні умови та комунальні зручності в сучасному розумінні тільки зароджувались, призводили до великої дитячої смертності: у 1764 р. вмерло 424 із 542 дітей, що поступили, інколи вмирало 80-87 дітей із кожних ста [4, с. 21].

З розвитком кріпосного права та поступовим розшаруванням суспільства, піклування над дітьми-сиротами держава стала перекладати на організації, в веденні яких знаходились окремі прошарки суспільства. Так, наприклад, дітей-сиріт поміщицьких селян під розписку віддавали панам, таких дітей державних селян передавали місцевому старості, дітей військових відправляли в роту кантоністів. Якщо невідомо було чия дитина, її записували до міщанського стану.

В Україні, якщо дітей-сиріт не всиновлювали родичі чи інші люди, то їх передавали на виховання в приюти і школи при церковних закладах. У разі, якщо такі діти були кріпаками, то спочатку вони були козачками, а потім панською прислугою, що мало відрізняється від звичайного кріпацтва.

Початок ХХ століття відмічений гуманним зверненням до проблеми сирітства, яке першочергово було пов'язане із масовою бідністю населення. Пошуки найкращих шляхів

охорони безпритульних та бездоглядних дітей не були власне метою. Вони вживались не тільки для того, щоб покращити існуючу систему державного піклування над дітьми, які потребували батьківської опіки. Зрозумілим стало, що на практиці навіть найкращі ідеї не могли бути втілені насамперед із-за бідності. Тому пропонувалась організація спеціальної невеликої структури, що могла б в точності знати, де утворилась потреба, в якому розмірі і яка допомога найбільш бажана в даний час [5, с. 110]. Характер такого піклування заключався у наданні матеріальної допомоги нужденним сім'ям. Було підраховано, що утримання одного підкидька обходилося в 10 раз дорожче, ніж надання матері своєчасної допомоги. Тому робився висновок: «Передача в семью брошеного родителями сироти – лучший способ его устройства» [6, с. 13]. Сьогодні не можна не погодитись з цим ствердженням.

Посиротила сотні тисяч дітей Перша світова війна, що й обумовило підвищення уваги та посилення ролі держави в боротьбі з безпритульністю. З ініціативи Земських та Міських спілок був скликаний з'їзд громадських діячів, у програмі якого обговорювалось питання створення проекту закону про захист дітей, які постраждали під час війни.

Головними причинами зростаючої кількості безпритульних та бездоглядних дітей (як повних так і соціальних) виступали:

- нестабільна соціальна ситуація;
- зростання промисловості у містах, що зумовило значний наплив робочої сили з сільської місцевості;
- ескалація військової загрози;
- погіршення матеріальних умов життя.

Але 1917 рік відзначився активізацією руйнівних соціальних процесів. В результаті Лютневої революції 1917 року створений новий орган адміністративного управління – Міністерство соціальної допомоги, у структурі якого був створений відділ соціальної допомоги дітям. Визнавалось, що потрібен поворот від благодійності та допомоги дітям харчами, одягом та житлом до соціального виховання. Але заходи Тимчасового уряду по боротьбі з безпритульністю залишились на рівні паперових проектів. Дитячі заклади приходили в занепад, вихованці яких потрапляли на вулицю.

В перші роки радянської влади організаційне становлення системи охорони дитинства велося в двох напрямках: по-перше, в створенні при різноманітних народних комісаріатах особливих відділів, по-друге, в створенні центрального органу, який би об'єднав зусилля цих комісаріатів та відділів. Турбота про дітей сконцентрувалася в чотирьох народних комісаріатах: освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я та праці, частково юстиції. Турбота про безпритульних була покладена на Народний комісаріат соціального забезпечення. А перший центральний орган, який був створений в 1919 р. – Рада захисту дітей [7, с. 186].

Визначення поняття «безпритульність» передбачало, перш за все, перелік соціальних умов, характерних рис середовища, в якому знаходиться дитина та класифікацію (за ознакою наявності чи відсутності таких) зазначеного явища. Обсяг поняття безпритульності знаходився в залежності від того, наскільки широко ставилася проблема охорони дитинства в суспільстві.

В. І. Рубінштейн в 1925 р. в праці «Поняття та види дитячої безпритульності» дав чітку класифікацію типів безпритульності, а саме:

- зовсім безпритульною (безпритульні у вузькому значенні) повинна бути визнана дитина, яка не знаходиться під опікою родини (або замінюючих її установ, організацій та осіб, як-то опікуни, родичі та особи, які взяли дитину на виховання);
- частково безпритульною (напівбезпритульною) повинна бути визнана дитина, яка знаходиться під опікою родини (або установ, організацій чи приватних осіб, які їх замінюють) [7, с. 186].

У свою чергу, друга категорія, в залежності від відсутності тих чи інших необхідних умов, підрозділялась на види:

- 1) відсутність належних матеріальних умов існування;
- 2) відсутність належного виховання та нагляду;

- 3) відсутність здорової моральної атмосфери;
- 4) відсутність належного відношення до дитини (жорстоке поводження, зловживання владою тощо);
- 5) неналежні умови дитячої праці.

Офіційно вважались безпритульними в перші роки радянської влади тільки ті діти, які відносились до першого типу. Лише з прийняттям в 1927 році постанови ВУЦВК та РНК України «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР», на державному рівні почали враховувати дітей, які підпадали під другу категорію.

Історичний огляд досвіду існування різних форм опіки над дітьми-сиротами і дітьми, які з тих чи інших причин залишились без батьківського піклування дозволяє його підсумувати й зробити висновки з метою врахування позитивних надбань, упущень і прорахунків як на сучасному етапі, так і в майбутньому. Так, на нашу думку, серед головних недоліків, притаманних всьому історичному проміжку часу піклування над такими дітьми є:

- відсутність повної законодавчої бази і фінансових можливостей в діяльності державних органів та установ, які здійснюють піклування над дітьми-сиротами й дітьми, які залишились без батьківського піклування;
- відсутність цілеспрямованої державної політики щодо питань вирішення даної проблеми;
- агітаційно-пропагандистський характер вирішення проблеми подолання сирітства дітей;
- направлення зусиль держави виключно на подолання власне явища дитячої безпритульності, не враховуючи причин, що його породжують.

Висновки. Надзвичайно важливим і обнадійливим є те, що нарешті, як на рівні громадської свідомості, так і на рівні державної політики, усвідомлена необхідність реформування державної системи опіки і піклування над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування у бік розвитку сімейних форм утримання та виховання таких дітей та узгодження чинного законодавства у відповідності до норм Конвенції ООН про права дитини, ратифікованої Україною у 1991 році.

Список використаних джерел:

1. Артюшкіна Л. М. Полянничко А. О. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): [монографія]. – Суми: СумДПУ, 2002. – 268 с.
2. Річард Картер. Опіка над дітьми: сім'я і держава. Вплив інституційної форми виховання на розвиток дітей (моніторинговий звіт). – К. : Логос, 2005. – 88 с.
3. Довідка НКО. – ЦДАВО України, ф. 283, оп. 1, спр. 705, арк. 205.
4. Матвеев Г. К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР. – К. : Изд-во КГУ, 1960. – 64 с.
5. Протокол № 53 заседания Политбюро ЦК КПУ от 31 мая 1921 года. – ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 109-111.
6. Довідка НКО. – ЦДАВО України, ф. 283, оп. 1, спр. 705, арк. 205.
7. Доповідь голови Центральної комісії допомоги голодуючим Г. І. Петровського на УІІ Всеукраїнському з'їзді рад про становище дитячого населення, 10-14 грудня 1922 року // Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 186-187.
8. Патронат як засіб боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в УРСР у 20-х роках // Молодь на зламі тисячоліть: нове тисячоліття – нові проблеми? / Збірник наукових статей. – К. : Академія праці і соціальних відносин, 2000. – С. 115-121.

